

Абибулла Одабаш

УНУТМАЙДЖАКЪ

(икяе)

- Хабер кельгенми?
- Эбет, кельген. Отымек опейим, кельген!
- Ким айтты?
- Мына шимди Мурат агъам кельди, о айта.
- Сонъ, сонъ не деди я? Аладжакъ олгъанлармы?
- Олгъанлар, озю баргъан. Мектепнинъ башынен корюшкен.
- Не дегенлер, алырмыз дегенлерини, чалт айтса шуны!
- Айтам я, акъыз, алыныр, кетиринъиз балаларны дегенлер, кетемиз, кете!
- Айда, балам, айда! Кетеджекмиз, кетеджек?!

Азбарда бир тарафтан тавукълар къакъылдаша, о бир тарафтан чубар копек исе бир шейге авулдай. Кечен къыштан зорнен къуртулып чыкъкъан кесик къулакъ мышыкъ да кунеште чувакълай.

Эминенен Эсма чувулдаша, эллерини бири-бирине ура, сычраша, бир аякълы курсюде айланалар. Онларнынъ козьлеринден севинч атешлери учуша, къуванчларындан не япаджакъларыны бильмейлер.

Къартбабай эв дуварынынъ астында чубугъыны иче, къартанай да исе сылакъ эллеринен фурун огюнде армут ярып отура.

Тамам бу арада аятта ельбешикте юкъламакъта олгъан бала, индже сеснен кийик-кийик агълап къычырмагъа башлады.

– Джаным, бу балагъа да не олды я, даа шимди юкълагъан эди, – дей къартбабай агъызындан чубугъыны ташлап. Бар бакъчы шуны, эв!

Къартанай къыбырдана элини ерге къойып даянып тураджакъ ола. Туралмай, ынъырлана.

– Джаным, бу топчукъларгъа да не олды?

Къартбабай сакъалынен къаршыда тек аякъ устюне сычрашкъан Эсманы косътере.

– Баланы да уяндырдылар, зиль киби багъырышалар! Бала дегиль, ольген адам биле уянаджакъ!

– Баладыр онлар, бир шейге севингендирлер. – Къартбабай башыны саллай. – О, бир шейни анъламай.

– Амма, эв, бизим Эсмачыкъ бундай севинмей, кульмей тургъан. Баба-анасы ольгенден берли мен онынъ даа бу киби къувангъаныны коръмеген эдим.

Билил бешигини саллап вайвалдай, даа зияде къычырмагъа башлай. Къартбабайнен къартанай раатсызланалар, къартанай багъыра:

– Акъыз, Эсма, не япасынъ шу сен анда? Эшитмейсинъми, вар баланы бакъ!

Эсма эшитмей, онлар ойнай къычырашалар. Къартбабай къартанайнынъ омузыны тюрте.

– Эв, бу оксюз бала керчектен къуванмай тургъан. Быракъ оны ойнасын. Айды биз варып бакъайыкъ.

Эки къарт ынъырдашып тураджакъ олалар. Бир-бирлерине даянмагъа огърашалар.

– Ах, я Раббим, тизде де такъат къалмагъан ке-э!

Онлар чокъ чалт туралмайлар. Онлардан девир кечкен. О бир тарафта Эсманен Эмине кучълерини къайда къоймасыны бильмейлер. Онлар бинъ тюрлю къыбырданувлар япа, ойнаша, сычрашалар. Эсма Эминеге бир шейлер айта. Эмине башыны, эллерини, аякъларыны ойната...

– Анда чокъ къызлар вар, дейлер.

- Оджалар котеклийлерми экен?
- Ёкъ, анда оджалар да балаларнен берабер ойнар.
- Вай, не яхшы, айда, балам, айда!

Билял богъуладжакъ киби кычыра. Элини, аягыны кыбырдата, агълай, агълай... Бу арада азбардан кочюрме къапусындан ичери Яшар дуду абла кире. О, бир сание къадар ойнашкъан Эсманен Эминенинъ сеслерин динълей, ынъырдап тура яткъан къартларны сече, агълай яткъан баланы коре. Сонъ бирден-бирге окъ киби, дувлап Эсманынъ устюне джуре.

– Ой, якъма да янкъаралар чыкъсын, кяфирнинъ асрагъан баласы! Эки козюнъ кёр олсун, коръмейсинъми о агълагъан баланы. Мен сени не ичюн бешлейим я, домуз?!

Къартанайнен къартбабай олгъан алларында бузлап къалалар. Онларда чырай денъише. Къартанайнынъ эллери даа зияде титрей. Эсманынъ козьлери айлана, юреги къалтырай, чырайы ап-акъ кесиле. Эмине исе, къачып кете.

Эсма тына, индемей. Яшар дудунынъ чеккелемелери астында башыны анда-мында саллата, къаргъышларыны динълей.

– Сени гиди суръатсыз бейнаспер дая, ичериде баланъ къатып къалсын да, бу онъмайджакъ мында эшек киби, сычракълап ойнасын! Къайдан кельди санъа бу гуръюк? Бу эксик эди. Сен неге тансыкъсынъ манъа я? Нечюн отъмек берем мен санъа!? Ана-бабанънынъ артына кит, огъурсыз! Ашагъан ашынъ богъазынъда къалсын да тыйылып оль! Мына санъа, мына санъа!

Билял о бир якътан агълай, йыртыла эди. Яшар дуду исе оны эшитмей. Эсманынъ сачларындан чеке, бетини шамарлай эди.

Эсма эр заман котек ашагъанда, агълар ялварыр, Яшар дудунынъ аякъларына къапаныр эди. Бу сефер онынъ козьлеринден яш чыкъмады, ялвармады. Богъукъ сеслернен, ачувнен айтты:

– Токъта сен, бир къач кунъден кетеджегим... къуртулырым.

– Бакъчы, бакъчы даа сёз де къайтара, домуз, бабанънынъ артына кит, мен санъа косьтеририм китеджек ерини! Коръдинъми лафыны? Оксюз бала бесле де агъзынъ-бурнунъ къан толсун!

Къартбабайнен къартанай къалтырайлар, сабырлары тюкене. Къартанай:

– Ах, я Раббим, козюм коръмесин, сен меним джанымы ал – деп титрек адымларынен баланынъ янына кете. Къартбабай исе, сонъ эрлик бабалыкъ кучюни топлап Яшар дудугъа догъру ёнеле.

– Эй, келин, акъыз! Не урасынъ я о баланы! – дей, къалтырай, Яшар дудуны токътатаджакъ ола. Бу Яшар дудуны даа чокъ ачувландыра, о кычыра, багъыра Эсманы даа зияде тюрткелей.

Къартанай Билялны токътаталмай, онынъ вайвалтысы даа зияде котериле. Азбарда тавукълар ушкюнелер, копек авламасыны кесе, мышыкъ дуварнынъ астындан турып къача.

Иш яман эди. Къомшу енгелер, балалар кочюрмеден башларыны сокъып бакъыша эдилер. Яхшы ки, бу арада Ибраим акъай кельди. О, Эсманы къуртарды. Яшар дудунынъ устюне джекирди. Орталыкъ тынды...

Эсма он эки яшында. Индже, нарин тенли. Бенъзи къачыкъ. Козьлеринде даимий бир солгъунлыкъ вар, онда усть баш йыртыкъ. Аякъларынынъ папуч коръмегени чокътан. Кечен кыш онынъ ана-бабасы ачлыкътан ольген эди. О, анасыны не къадар север эди. О, кой мектебининъ сонъ сыныфында окъуй эди. Оджалары оны макътай, бабасы исе кызынынъ гузель окъугъанына севине эди. Эгер онынъ бабасы сагъ олгъан олса, оны даа зияде окъутаджакъ эди. О, ольмезден бир къач кунълер эвель, кой оджасыны корьгенде ялварды:

– Къардашым, Исмаил эфенди, ырана биз вакъытында анълап оламадыкъ. Эписи джаиллигимизнинъ белясы... Язда сиз ашаладжакъ не де олса, топланъыз, кышта ачлыкъ оладжакъ дегенде, биз кульген эдик. Мына шимди башымызгъа кельди. Энди бизден

хайыр ёкъ, иште шишип ятам... Лякин, джаным къардашым, эгер сен сагъ къалсанъ, меним балаларым да сагъ къалсалар, сен ярдым эт онларгъа, окъусынлар, джайль къалмасынлар.

Исмаил эфендининъ козьлери яшаргъан, Ибраим акъайгъа сёз берген эди.

Эсма шимди дайысынынъ янында отура, онынъ алы пек яман. Эвде эр шейни япа, эв туюбу сылай, одун, сув кетире, чёльге тувар айдай. Кимерде тарлагъа да варып келе. Бутюн бунларгъа къаршылыкъ исе енгесинден эр кунъ бир къач керелер къаргъыш ве котек ашай. Дайысы оны севе, аджый, онъа кулер юзъ косътере эди. О, Эсманынъ эвдеки алыны, чеккенлерини пек яхшы анълай, лякин не япсын, онъа бола насыл эвини бозсун. О, Эсмадан себеп бир къач керелер къарысыны котеклеген эди, ама бу Эсманынъ алыны тюзельтеджегине, даа зияде кучълештирди. Кучюклигинде пек чокъ котек ашагъан, пек башсыз ве пек коръмемиш оськен Яшар дуду бутюн дюньягъа олгъан ачувыны Эсмадан алмагъа къарар верген эди.

Оджа язда: «Окъумакъ ичюн Эсманы коньдерейик де шеэрге!» – дегенде, Эсманынъ дайысы бунъа къуванып разы олгъан ве Эсмагъа да: «Айды, кызым, сени окъумагъа ёлларым, анда раат олурсынъ, эм де адам олурсынъ!» – деп къулагъына фысылдагъан эди.

Койден шеэрдеки татар мектебине окъумакъ ичюн дёрт кыыз кетеджек эди. Бунлардан бириси де Эсма. Эсма ве аркъадашлары, артыкъ бир айдан берли хабер беклейлер.

Сериндже бир ель эсе. Кунеш йылтырай, ама сыджагъы чокъ дуюлмай. Яз дюньянен салыкълашты. Кузьбабай таягъыны саллап келе ята. Ешилликлернинъ чырайы денъишти. Қаршыдаки буюк дагъларнынъ япракълары сырлангъан, аллангъан, пуллангъан эди.

Эсма аркъадашларынен шеэрге кете. Эмине, онлары озгъарып кеткен Исмаил эфендиден сорай:

– Шимди эпимизи алырлармы экен?

– Қъана, алырлар деп умют этемиз, иншалла, алырлар. Ама бираз имтиан олурсыз, дохтур да бакъар. Имтиан верип олсанъыз, дохтур да сизни сагълам тапса, сонъ алырлар. Бизим койден учъ кыыз алмагъа къарар верген эдилер.

Бу хабер Эсманы урькютти. Онынъ кейфи артыкъ бозулгъан эди. Қюркъып сорады:

– Я сонъ, Исмаил агъам, эгер имтиан верип оламасакъ, дохтур да сакъат десе, сонъ не олур?

– Сонъ не оладжакъ, къайтып кетермиз койге.

Эсманынъ чырайы атты. Нефеси сыкълашмагъа, юреги фытырдамагъа башлады. Онынъ темиз кейфи кеткен, бир къач саатлардан берли корюнген шеньлиги джоюлгъан эди. Солгъун янакълары шу саат чёккен, къашлары сыкъ-сыкъ кыбырдамагъа башлагъан эди. Буюк фуртуналы бир авада сонъ онынъ месум кокюнде корюльген ачыкъ кунешли бир бааръ янъыдан къара, къоркъунч булутларнен къапанды. О, артыкъ бутюн ёл бою озюнинъ насыл имтиан оладжакъыны, озюнден нелер сораладжакъыны, не киби джеваплар вермек керек олгъаныны тюшюне эди. Козюнинъ огюне дохтур келе яки киреджеги мектепнинъ оджалары келе ве онлардан месумане бакъышларынен ярдым истей эди. «Уф, я Раббим, сен ярдым эт. Мени къабул этсинлер. Мен сенинъ эмиринъден чыкъмам, ясин окъурым, кимсеге ялан айтмам. Анам – урма айванларны, гунадыр, – дей эди, я Раббим, урмам, кимсени ынджытмам, ич кимсенинъ артындан айтмам, я Раббим, сен мени мектепке къабул эттир...»

Қъаба, буюк дагъларнынъ арасындан кечкенде, Эсманынъ аркъадашлары узун тюркюлер туттурдылар:

Қъаядан эндим бугунъ, элимде алтын гугюм.

Эр кунъ корьген анамы не дюн корьдим, не бугунъ...

Атларынынъ чанълары, бу яш сеслер гуръ, къаба дагъларны чынълата эди. Эмине ве даа о бир аркъадашлары шень, къуванчлы йырлай эдилер. Бу тюркюдэн Эсманынъ козю огюне ольген баба-анасы ве онларнен яшагъан шень, бахтлы кунълери кельди... Иште, Эсма анасынен тютюн къырмагъа кете. Эрте сабадан орталыкъ не къадар гузель къокъуй. Бир тарафтан къушлар отюше, дигер тарафтан исе, дере ве озенлерден акъкъан чешит

сувлар, чешит тюрлю тюркюлер айта эди. Эсма анасына чичеклер айып бере. Онларынъ арасындан кельген памукъ тюрлю кюзучыкълары да сычракълап ойнай. Тарлада тютюн кырмакъ не къадар зевкълыдыр!.. Иште, онлар артыкъ кырып битирдилер. Бабасы тютюн тарписини юкледи. Эсма ве анасы бир сепет зарзават айдылар, эвге къайталар... ама шимди кунеш кызыдыра. Эсма болдурды, анасы оны кучагына ала, опе...

Эсма бу хатирелеринен пек татлы дакъыкълар яшай, севине. Онынъ сёнюк козылеринде кюванч, бахт йылдырымлары учуша эди. Эсма да анасыны кучакълайджакъ ола. Бирден-бирге анасынынъ олюси онынъ эсине тюше... Ава сувукъ, эвде атеш якъаджакъ такъатта адам ёкъ. Бабасы бир къач куньлерден берли эвге кельмей. Эсма бир кунь ёлда, эки адамнынъ лакъырды эткенини эшиткен эди:

– Эй, къардаш, къайда вараджакъсынъ? Мына, Ибраим агъа да кетти. Бир ерде бузлап къалмагъан олса яхшы. Барем, ольсем де балаларымынъ янында эпимиз бирликте олейик.

Бети-козю шишкен отеки адам исе:

– Не япаджакъсынъ, оледжек заманымыз якълашкъандыр. Баш язысын козь кореджек.

Бир тарафтан Эсманынъ анасы темиз такъаттан тюшкен, бет-козь шишик, ынъырдана чекише. Дигер тарафтан исе Эсма бабасыны тюшюне.

Эсма титрей, къалтырай. Ачлыкъ феякети онынъ козюнинъ огюнден бутюн дешети, къоркъунчлыгынен келип кече, онынъ яш гонълюндеки силинмез яраларны кюзгъалта, сонъ Эсманынъ козюне дайысынынъ эвиндеки яшавы келе. Оксюзлик куньлернинъ чекишмелери сыралана.

Араба Агъыз Къырдан тюшкен, озен янында атларны сувармакъ ичюн токътагъан эди. Эсманынъ аркъадашлары агъыр бир макъамнен янъы бир тюркю туттурдылар:

Ай гиди, меним озъ коюм, сув башы Найман.

Сенинъ козюнъ торланса, мен джылайман.

Кой... Тувгъан кой... Бу гузель ер Эсманынъ акъылында шимди къаранлыкъ, къоркъунч нокъталардан башкъа бир шей ташламай. О гузель ешилъ дагълар, бол кольгели багъчалар, багълар, йылтырап чешит тюркюлер айтып акъкъан сувлар, пек татлы, севинчли, тюркюли вакъытлар кечирилъген тютюн тарлалары – бутюн бунлар чичеклер, гуллер силинген... Эсманынъ гонълюнде тек къап-къара тамгълалы бир эв, бир ишкендже ери къалгъан эди.

Шеэрге кетмек узъре арабагъа мингенде, башкъа кызыларнынъ ана-бабасы топлашкъан, кызыларыны опип, охшап озгъаргъан эдилер. Заваллы Эсманы озгъараджакъ ич бир кимсе ёкъ эди. Бундан башкъа о, шу куню енгесинден яхшы бир къаргъыш ашагъан эди. Дайысы акъшамдан онынъле салыкълашып онъа бир къач татлы сёзлер айткъан ве сабадан эрте турып ишине кеткен. Эсмагъа оджаларындан башкъа «салыкънен вар, Алла къолай кетирсин, сен къоркъма биз санъа ярдым этермиз» деген бир киши тапылмады. Эсма бузлагъан тарзда башкъаларынынъ салыкълашкъанына бакъа, ич бир козьден ич бир тюрлю севгили бакъыш корип оламайджагыны бильгени ичюн козьяшларыны юречигине акъыта эди. Онынъ юречиги, душман аякълары астында эзилъген, тапталгъан бир мемлекет, башсыз, къорчалавсыз, оксюз къалгъан бир миллет киби тахкъир олунгъан, орьселенген эди. Къаршыдаки къырдан кечкенде, Эсма тувгъан коюне бир козь кездирди. Бабасынынъ ачлыкътан саткъан эвининъ бозукъ, йыкыкъ дуварлары козюне илишти. Даа узакъта бир байырнынъ артындан кой мезарлыгынынъ къара ташлары корюне эди, агълайджакъ олды. Лякин онынъ козьяшлары кюругъан эди. Аркъадашлары узакътан аналары, тувгъанларынен савлукълаша эдилер.

Эмине санки онынъ алыны анълагъан эди

– Эсма, бакъ сен не къадар частлысынъ, сенинъ артына ташлагъан ана-бабанъ ёкъ. Бакъ, меним анам манъа явлукъ саллай. О, шимди, ким бильсин, не къадар агълайдыр.

Эмине сесине шеньлик бермек истеп: – Ама зарар ёкъ, мектепке кирсек, эр шейни унутырмыз...

Мектеп лакъырдысыны эсине кетирмеси узерине Эсманынъ акъылына кене дохтур, мектеп оджалары ве мектепке къабул олунмайджагы кельди. Онынъ яш, кедерленген

гоньлюнде даа башкъа, даа якъын фелякетлер, аджылар догъура биледжек фуртуналар эсмеге, дувулдамагъа башлады. Аджеба, оны мектепке аладжакълармы?..

Буюк, ешилъ боялы, койдекилерине ошамагъан азбар къапулары гычырдап ачылдылар. Араба таш тѣшевли кениш азбаргъа шатырдап кирди. Бир чокъ къызлар янъы араба кельгенини корип ушюштилер. Мектепте Эсмаларнынъ янаша койлеринден танышлары бар эди. Онлар шу саат сечилип чикъты, буюк севинчнен янъы кельген аркъадашларыны къаршыладылар. Эсманынъ танышларындан ильк сорава дохтур мындамы, сѣзлери олды. Дохтур онынъ козюнинъ огюнде балабан, къоркъунч ве яхшы мераметли бир адам олып корюне эди. О, оджалардан о къадар къоркъмай эди. Чюнки онынъ оджасы пек зияде севе, дерслерини азырлагъаныны, бильгенини айта эди.

Бир таныш ондан сорады: «Койлерде не вар, не ёкъ, бизим койден хабер алдынъызмы, яхшылармы?» Эсма: «Чокъ шукюр, яхшыдырлар», – деди ве иляве этти. «Бизде шимди дохтур ёкъ, хасталыкълар котерильди.»

Сонъ Эсма бирден-бирге башкъа, титрек бир сеснен къызлардан сорады:

– Дохтур не заман келеджек я?

– О саба келир.

– О дохтур мени алырмы экен?..

Эсмаларгъа онларнынъ аякъдашлары бутюн мектебини, азбарыны, сыныфларыны, ятакъханелерини, аш пиширилген, ашалгъан ве даа башкъа ерини кездирип косътердилер.

– Я бу недир?

– Бунъа идарехане дерлер, канцелярия.

– Я мында не япалар?

– Мында мудирлер, оджалар отурыр. Мында балаларны язалар.

– Янъы келенлерни мында алалармы?

– Эбет!

Эсма къоркъып сорады:

– Имтианны не заман япалар, кучъ сорайлармы?

– О, мудир кельген сонъ анълашылыр.

Бу ода Эсманынъ гоньлюнде буюк бир къоркъу ташлады, санки анда онынъ бутюн бахты ве яки фелякети бекленген эди.

Акъшам якъынлашкъан, орталыкъ къаранлыкълашмагъа башлагъан эди. Оджа дедилер... Бир эфенди келип онларгъа хош кельди айтты. Къайдан кельгенлерини, койде насыл олгъаныны ве даа чокъ шейлер сорап онларнен лакъырды этти. Эсма башта ондан бираз къоркъса да, сонъ юрекленди, лаф арасында оджанынъ бир суалинден файдаланып:

– Бизим койнинъ авасы, сувы пек яхшыдыр, бизде халкълар пек сагъламдырлар. Бизим ич биримиз хасталанмадыкъ, – деди.

Бу кунъ куч олгъан эди. Оджа онларгъа ер косътерди.

– Мына бу гедже раатланынъыз, ярын сизни бираз имтиан этип бакъармыз, дохтур да бакъар, сонъ окъумагъа башларсынъыз...

Эсманынъ бу геджесини мен язмакъ истемейим. О джинли дерелер къадар къоркъунчлы, шейтан тойлары къадар къарышыкъ, Яшар дуду абланынъ къашлары къадар чатыкъ, оксюзлик къадар серт ве коклер къадар четсиз эди... Багъча къадар буюк бу ятакъханеде балаларнынъ чешит якътан кельген хурулдамалары, липильдеп янмакъта олгъан кучюк лампачыкълардан созулгъан чешит тюрлю кольгелер онынъ ичюн бу пек янъы, пек ябанджы орталыкъ онда, Эсмада, тюрлю сырлы, анълашылмаз дуйгъу не тюшюнджелер догъура, онынъ юкъусыны къачыра эди.

Саба турмакъ чанъы ургъанда, Эсма эр кестен эвель сычрап тургъан эди...

– Айдынъ, янъы кельген къызлар, сиз идареханеге вараджакъсынъыз!

Эсма одагъа насыл киргенини билип оламады. Эсмаларны кетирген Исмаил эфенди мудирнен лакъырды эте, онъа бир шейлер айта эди. Мудир: «Ёкъ, джаным, дѣрт кишини

насыл кѡабул этейик, биз сизнинъ койге тек учъ адамгѡа ер берген эдик. Даа башкѡа ерлерден де алмакъ керек. Кѡырымда кой чокъ» – деди.

Бу лакѡырдылар Эсманынъ юрегине окъ киби урды. Иште, бир частсызлыкъ даа!..

Мудир эфенди янѡы ичери кирген кѡызларгѡа чевирилип:

– Кѡана, бу ханымлар сизинъ койден кельгенлер? Хош кельдинъиз, баллар, келинъ бакѡайым ыранда, – деди.

Эсма эгилип онынъ кѡолуны опеджек олды.

– Керекмей, кѡардашым, сенинъ адынъ не?

– Эсма...

– Сен иптидаий мектебини битирдинъми?

– Эбет.

– Яхшы ама, сен бираз нарин корюнесинъ де, насыл окѡурсынъ сен, кѡардашым?

Эсманынъ юречиги бузлады. О, бундан сонъ олгѡан мудирнинъ суаллерине джевап бералмады. Лякин Исмаил эфенди онынъ ярдымына етишкен эди. О, мудирге яваштан бир шейлер айтты.

Эсманынъ шеадетнамелерини бакъкъанда, мудир Эсманынъкини яхшы козьден кечирди. О, башыны саллап:

– Аферин, кѡызым, бакъ, сен чалышкъан бир кѡыз экенсинъ.

Эсма кениш бир нефес алды. О, артыкъ юрекленген эди. Шимдиден сонъ соралгѡан суаллерге пек яхшы джеваплар берди. Отеки кѡызларнынъ тутулгѡан ерлерини де ондан сорай эдилер. О, эсап меселелерини яхшы чезди.

Эсма да, идареханенинъ кѡапусындан чыкъкъанда, биринджи кѡалены алгѡан бир командан вазиети бар эди. Исмаил эфенди онлардан бираз сонъ чыкъып:

– Аферин, кѡызлар, бизни утандырмадынъыз, – деди.

Сонъ Эсмагѡа якълашып:

– Сени оджалар чокъ бегендилер, – дегенде, Эсманынъ юреги бир кѡат даа осьти.

Отеки кѡызлар Исмаил эфендининъ башына топлашып не заман кѡайтаджагъым, шимди мында кѡалсалар, сонъ койге варып ана-бабаларынен не заман корюшип оладжакъларны сорай эдилер. Амма Эсманынъ тюшюнгени бу дегиль эди. Онынъ козюнинъ огюнде экинджи тик бир байыр пейда олгѡан эди. О, янындаки мектеп кѡызларындан бирисини сорады:

– Дохтур чалттан келирми экен?

– О, бир сааттен келир.

Бир сааттен... Уф, бу не кѡадар узун бир заман... Бир саатте алтмыш дакъикѡа вар... Атмыш дакъикѡа, шакѡа дегиль... Амма, иншалла, дохтур да яхшы бир адамдыр. Эм меним бир ерим агъырмай ки! Элимде бираз яра вар, амма, – о тез яхшы олур. О ич агъырмай да... Белим, белим тек эки учъ ай эвельси агъыргѡан эди бираз.. Мен ыранда котек ашамайджагъым... О ыранда агъырмаз, иншалла. Аджеба, дюнѡяда бир сааттен даа узун бир шей вармы экен?

– Айдынъыз, дохтур кельди!

Эсманынъ аякъдашлары аркъадашларыны мектепнинъ хастаханесине озгѡардылар. Заваллы Эсма... О даа шимдигедже бу кѡадар кучъ, мушкюль бир вазиетте кѡалмагѡан эди. Ана-бабасы олип, о, ёл ортасында кѡалгѡан заманларында биле бу кѡадар агъырлыкъ дуймагѡан эди. Уф, бу кучъ алнынъ ичинден насыл чыкъмакъ керек?

Эсма дюн бутюн ёл бою ве гедже ятакъханеде оны тюшюнген ве бир чокъ чарелернинъ арасында озюни япма олсада, бираз семиздже, сагълемдже косьтермек ёлларыны кѡыдыргѡан эди. Бунынъ ичюн о, бугунъ озюнде олгѡан бутюн урба ве чамашырларыны устюне кийген эди.

О, кѡоркъулы, серт адымларнен хастаханеге кирди.

– Я сенинъ адынъ не?

– Эсма.

– Бир еринъ агъырамы?

Эсма толкъунлы ве бир нефеснен:

– Ёкъ, дохтур эфенди, ич бир ерим агъырмай.

– Оксюр, бакъайым!

– Я мен сувукъланмадым да, насыл оксюрейим?..

– Я бу не къадар урба, ёкъса ушийсинъми?

– Ёкъ, ёкъ... мен... билесизми, мен ич хаста олмадым. О кечти, дохтур эфенди.

– Чапкъанда юрегинъ урамы, агъырамы?

– Ёкъ, дохтур эфенди, меним юрегим чокъ сагъламдыр. Ич урмаз, эм ич агъырмаз.

– Я, къызым, сен ничюн бу къадар арыкъсынъ? Мадденъ бармы? Косьтер бакъайым тилинъни!

Бу суаллер Эсманы темиз ольдюре язды. Джебирдеки мелеклернинъ къыркъ суалине джевап бермек Эсма ичюн даа къолай корюне эди. Дохтурнынъ пармакънен онынъ коксюне, сыртына урушлары, трубачыкъларнен динълейишлери онъа Яшар дудунынъ шамарларындан даа чокъ къоркъу бере эди. Q, артыкъ сонъ кучюни топлап дохтурнынъ сонъ суалине джевап берди:

– Ёкъ, дохтур агъа, меним ич бир ерим агъырмай. Арыкъ олгъаным, чюнки биз чокъ ачлыкъ чектик, мен оксюз къалдым. Меним анам-бабам ёкътыр, дохтур эфенди. Мен чокъ яхшы окъурым, дохтур эфенди.

Эсманынъ козьлеринден тыгъырып тюшкен бир къач сыджакъ козь яшы тамлалары дохтурнынъ элине тийип ерге синъдилер...

Эсма мектепке алынган эди...

Исмаил эфенди арабанен мектепке кельди, Эсмаларнен салыкълашып койге къайтаджакъ эди. Онларнынъ эписи арабанынъ этрафында топландылар. Эр бири Исмаил эфендиге бир чокъ шейлер ысмарлай эдилер. Онлар ильк дефа оларакъ ана-бабаларындан айрыла, гъурбет, айрылыкъ дуйгъуларыны тарта, ильк дефа оларакъ ана-бабасыз, онларынъ ярдымы олмакъсызны яшамакъ девирине башлай эдилер. Бу онлар ичюн бир тарафтан янъы, меракълы бир девир олса да, дигер тарафтан пек зияде къоркъунч ве агъыр корюне эди. Бу агъыр яшавда онлар ичюн керек бир чокъ шейлер вар эди. Эвден чыкъкъанда, бунларны тюшюнмек онларнынъ акъылына биле кельмеген эди. Шимди Исмаил эфенди де къайтып кете, онлар тер-темиз ялнъыз озъ башына къаладжакълар. Онынъ ичюн эр бири бир кунлюк теджрибелери, корювлери нетиджесинде озълерининъ кереклерини тюшюнип айта, ысмарлай эдилер.

– Джаным, Исмаил эфенди, анама айт да манъа къалын бир шал ёлласын. Мында сувукъ олур дейлер... Анама, бабама – эписине селям этинъиз.

– Исмаил эфенди, бабам манъа бир чанакънен бир къашыкъ алып ёлласын да, бир де къалын ёргъан конъдерсинлер.

– Джаным, сиз де олмайджакъ шейлер айтасыз. Исмаил эфенди, сен анама айт да бир къарын къавурма къавурып ёлласын. Джевиз, фындыкъ да унутмасын.

Исмаил эфенди башыны саллай, куле:

– Яхшы, яхшы унутмам эписини айтырым. Емиш, бекмез де ёллатырым, тек сиз бизни утандырманъыз дерслеринъизге яхшы чалыш, яхшы юрюв, гузель тербиели олунъыз. Мына бизим фукъаре, джайль, оксюз халкъымызны адам этеджек сизсинъиз, ич бир заман халкъны, устюнъизге тюшкен буюк борджларынъызны унутманъыз...

Исмаил эфенди арабаны айдаган Османга кочъмесини айтты.

О, тельбевлерини тюзельтип атларны кочюреджек эди. Балалардан эр бири боюнларыны букип явлукъларыны азырламагъа башладылар. Эсма шимдиге къадар ич индемеген эди. Онынъ шей ысмарлайджакъ бир кимсеси ёкъ эди. Койден айырылмакъ, ялынъыз къалмакъ онъа агъыр кельмей. О, гъурбетликнинъ, асретликнинъ энъ агъырларыны корип кечирген, оксюзлик ве ёкъсузлыкънынъ энъ къатты, энъ джан алыджы корюнишлерини яшаган эди. Лякин онынъ юрегини шимди янъы бир талай дуйгъулар, арзулар кемире ве о, кой ичюн, онынъ бахт ве фелякетлерини яшаткан тувган кою, койлюлери ичюн айтаджакъ лакъырдылары олгъаныны дуя. Башкъа къызлар

Исмаил эфендиден бир чокъ шейлер ысмарлагъанда, Эсма бу янъы догъгъан озъ дуйгъулары, озъ тюшюнджелеринен огъраша, лякин онларны ифаде этеджек сёз тапальмай.

Исмаил эфенди де арабагъа минди.

– Айдынъ, баллар, чокъ салыкънен къалынъыз. Сиз меракъ этменъиз, мен шеэрге кельген сайын сизни келип ёкъларым.

Осман да салыкълашты, къамчысыны элине алды.

– Айда, но-о-о, айда, малилерим!..

Атлар яваш адымларнен кочтилер. Къызлардан эр бири арабанынъ янашаларындан кете эди. Ялынъыз Эсма бир четке чекильген, къатып къалгъан. Исмаил эфенди онларнен бир даа салыкълашты.

– Айды, балалар, салыкънен къалынъыз. Эсма, я сен нечюн ойле бир четке чекилип къалдынъ?

Эсма Исмаил эфендининъ айткъаныны анъламады, араба азбар къапудан чыкъа ята эди. Эсма бирден-бирге уянгъан киби башыны котерди, сонъ арабанынъ артындан чапып кычырды:

– Исмаил эфенди, токъта, джаным, азчыкъ токътаса.

Арабаны токътаттылар. Эсма сыкъ-сыкъ нефес алып арабанынъ янына якълашты. Онынъ чырайы къызаргъан, юткъуна. Бир шейлер айтаджакъ ола, лякин бир тюрлю сёз тапальмай эди.

– Не айтаджакъсынъ, Эсма? Айт мен алырым, ёкъса бир шей керекмейми санъа?

Бу суаль Эсманынъ алыны къолайлаштырды.

– Ёкъ, Исмаил агъам, манъа бир шей керекмей, меним айтаджакъ шейим будыр. Сен, джаным, меним дайыма, Яшар дуду енгеме айт... (Эсма бир къач керелер юткъунды. Бутюн балалар Эсмагъа бакъа эдилер. Эсма девам этти). Олар манъа акъларыны элял этсинлер, онлар мени ачлыкътан, олюмден къутардылар. Меним де онларгъа акъкъым элял олсун...

Эсма бираз даа къызарды.

– Сонъ, Исмаил агъам, джаным, онда бизим къомшумызда Усьниечик вардыр. О да оксюздир. Мен оны унутмам. Сен, джаным, айт онъа, мен мында оджаларгъа ялварырым, оны да алырлар мектепке.

Исмаил эфенди Эсманынъ элини тутты, козылеринден опыти.

– Яхшы, кадам, айтырым, пек яхшы. Иншалла, оны да кетиримиз. Айды, салыкънен къал.

Амма Эсманынъ сёзлери битмеген эди.

– Бакъчы, Исмаил агъам. Анда, койде, даа оксюзлер вар. Мен оларны да унутмам. Сен, бизим бутюн халкъымыз оксюздир – дединъ. Мен бутюн оксюзлерни, джаиль, къаранлыкъта яшагъан халкъымызны да унутмам.

Эсма даа бир шейлер айтаджакъ эди, ама бильмей, тапмай, не айтаджагъы акъылына кельмей эди. Аркъадашлары ве арабаны корип топлашкъан даа бир чокъ мектеп къызлары онынъ бетине бакъа эдилер. Онлардан бир бою куле, бир бою исе онынъ айткъанларыны тасдикъ эте эдилер. Араба кочти...